<https://doi.org/10.25143/socr.16.2020.1.030-041>

Tiesiskā apziņa un tiesiskais nihilisms

Dr. iur. Anatolijs Kriviņš

ORCID: [0000-0003-1764-4091](https://orcid.org/0000-0003-1764-4091)

Daugavpils Universitāte, Tiesību katedra, Latvija
anatolijs777@gmail.com

Kopsavilkums

Tiesiskās apziņas un tiesiskā nihilisma problēmjautājumi ir savstarpēji saistīti un visnotaļ aktuāli gan pasaules, gan arī Latvijas Republikas tiesiskajā telpā. Pētījums “Tiesiskā apziņa un tiesiskais nihilisms” ir veltīts šo fenomenu analīzei. Tiesiskā apziņa ne tikai ļauj izzināt, bet arī nodrošina parādību, lietu un pieredzes apkopošanu, novērtēšanu un reproducēšanu, kas neapšaubāmi ietekmē subjekta rīcību – indivīdam ir iespēja koriģēt savus mērķus atbilstoši tiesiskajai situācijai. Tomēr šo īpašību ievērojami var ietekmēt vispārpieņemto morāles normu un tikumisko vērtību noliegums, negatīva attieksme pret rakstītām un nerakstītām tiesību normām.

Veicot pētījumu, uzmanība tika pievērsta ne tikai tiesiskās apziņas līmeņa izzināšanas metodoloģijai, bet arī citiem būtiskiem momentiem, piemēram, likumu uztverei sabiedrībā, juridiskajai kultūrai, tiesiskajam nihilismam, tiesībpārkāpuma un noziedzīgā nodarījuma savstarpējai saiknei un nošķirtībai u. tml.

Pētījuma rezultātā tika secināts, ka apziņas paradigmas un tiesiskās apziņas paradigmas (laiks, telpa, cilvēks) ir savstarpēji cieši saistītas. Lai tiesiskā nihilisma iespējamie pretstati – ideālisms, reālisms, konformisms – kļūtu par cilvēka izvēles motīvu, ir nepieciešams kontekstualizēt tiesiskuma problēmu kā ideju, turklāt projicēt šo ideju uz indivīda un sabiedrības iekšējiem psiholoģiskajiem uzstādījumiem. Vienlaikus jāņem vērā, ka nihilisms *per se* (arī eksistenciālais nihilisms un tiesiskais nihilisms) akcentē cilvēka sociālo nestabilitāti. Kultūrapziņu sadursme, mūsdienīgie realitātes uztveres un realitātes noliegšanas procesi ļauj secināt, ka tiesiskā nihilisma izpausmes pauž nevis tiesiskās apziņas deformēšanu, bet gan tiesiskās apziņas neizbēgamo evolūciju. Šo apsvērumu dēļ tiesiskā nihilisma mazināšanas iespējas saistās ne tik daudz ar ideoloģiju, kā ar tiesiskuma brīvprātīgu akceptēšanu, kuru ietekmē sociālā, ekonomiskā un tehniskā realitāte, sabiedriskās un kultūras dzīves situatīvā saistība.

Atslēgvārdi: tiesiskā apziņa, taisnīgums, tiesiskais nihilisms.

Ievads

Tiesiskās apziņas paradigma ir būtiska problēma, kuras risinājums dod iespēju pārvarēt teorētisko un metodoloģisko plaisu starp sociālzinātnisko un juridisko pieeju tiesiskās apziņas pētījumos [1].

Tiesiskās apziņas fenomena definēšanā un izpētē var ieskicēt vairākus virzienus, to skaitā:

- identitātes skolu (*Identity school*) – izvirza hipotēzi, ka tiesiskā apziņa un identitāte rodas un veidojas viena no otras;
- hegemonijas skolu (*Hegemony school*) – uzskata likumu par spēcīgu valsts kontroles instrumentu, kas veido individuālu pasaules uzskatu, uztveri un lēmumus, turklāt pat tad, ja likums netiek piemērots tieši vai instrumentāli;
- mobilizācijas skolu (*Mobilisation school*) – kontekstualizē tiesisko apziņu, lai izprastu likuma potenciālu pārveidot sabiedrību, īpaši taisnīguma panākšanas nolūkā [7].

Visos minētajos virzienos tiesiskā apziņa konceptuāli tiek saistīta ar elementiem, kas rodas sociālajā mijiedarbībā, respektīvi, – ar uzskatiem, uztveri un rīcību tiesību sfērā.

Tiesisko apziņu var klasificēt pēc dažādiem aspektiem.

Pirmkārt, – pēc racionalitātes pakāpes:

- ikdienas tiesiskā apziņa – cilvēku, kas nav juristi, vispārīgas zināšanas par tiesībām, kuras ir pietiekošas, lai nepārkāptu likumus, parasti veidojas empīriski – uz savas vai citu personu pieredzes pamata, liela loma ir ne tikai veselam saprātam, bet arī jūtām, emocijām, saiknei ar sabiedrisko morāli;
- profesionālā tiesiskā apziņa – determinē juristu specializētas un sistematizētas zināšanas, iemaņas un prasmes;
- zinātniskā tiesiskā apziņa – tiesību zinātnieku vispusīgas zināšanas, kuru pamatā ir dziļa, metodoloģiski konsekventa izpēte, kā arī idejas un koncepcijas ar skatījumu nākotnē.

Otrkārt, tiesisko apziņu var klasificēt pēc subjektu loka:

- individuālā tiesiskā apziņa – pašidentificēšana tiesību subjekta lomā, izpratne par sevi tiesiskajā telpā, likumīgas uzvedības motivācija, personīgās intereses, vērtības un ideāli;
- grupveida tiesiskā apziņa – stabila sociālo grupu, aprindu ar specifisku subkultūru un kopīgām interesēm apziņa.

Treškārt, tiesiskās apziņas klasificēšana ir iespējama atbilstoši šādiem komponentiem:

- vispārējās juridiskās zināšanas;
- juridiskā izpratne;
- *ad hoc* juridiskās zināšanās;
- viedokļi par likumiem;
- uzticēšanās likumiem;
- tiesiskā identitāte individuālā un starpkultūru skatījumā [13].

Tiesisko apziņu ietekmējošie faktori

Pirmsvalsts sabiedrībās būtiska nozīme bija kopienai un kopienas paražām. Paražu tiesības un reliģija garantēja zināmu drošību un pārredzamību, turklāt relatīvi nemainīgas garīgās vērtības sargāja pati sabiedrība. Šo faktoru ietekme saglabājās gan viduslaikos, gan arī vēlāk. Piemēram, Indijā viens no tiesiskās apziņas apliecinājumiem ir viduslaiku raksti, kuri sniedz ieskatu gan literāri konstruētajā likuma tēlā (valdnieka hegemoniskajā sfērā), gan vienkāršo cilvēku pieņēmumos un izpratnē par likumu un tiesisko kārtību šajā vēsturiskajā kontekstā [8]. Ķīnā kopš Konfūcija laikiem tiek uzskatīts, ka nevar būt īstas izpratnes par likumiem, ja nav aptverts to morālais saturs. Šādi etnogrāfiskie piemēri ir atrodamī arī mūsdienās – Buenosairesas provincē Argentīnā pašvaldības starpniecības centrs analizē kaimiņattiecību strīdus, kuru risinājumi atspoguļo sarežģītas un unikālas vietējās taisnīguma idejas [17].

Tomēr mūsdienās šādi piemēri ir izņēmums – kopienas ietekmi tiesiskās apziņas veidošanā (īpaši tehnoloģiski un ekonomiski attīstītajās valstīs) pašos pamatos aizstāj ģimenes ietekme un valsts ietekme. Reliģijas loma tiesiskās apziņas veidošanā laika gaitā ir transformējusies, tomēr paliek pietiekoši nozīmīga. Risinot juridiskus strīdus, mūsdienu laicīgās valstis parasti neņem vērā reliģiski ietekmēto tiesisko apziņu dažādās kultūrās, tās vietā uztverot juridiska fakta likumību caur savu kultūru prizmu [2]. Tomēr joprojām ir svarīgi izprast mehānismus, ar kuru palīdzību reliģija ietekmē tiesiskās apziņas veidošanos. Sabiedrībās, kurās reliģija ir valstiskuma kodols (piemēram, Irānā, Izraēlā), tā ir gan spēcīgs sociālās regulēšanas līdzeklis, gan sabiedrības taisnīguma, likumības un ētikas izpratnes avots.

Tiesiskā apziņa veidojas un transformējas visu indivīda dzīvi. Audzināšana ģimenē, izglītība, paša indivīda praktiskā pieredze, neformālās apvienības, draugu un paziņu loks – visu šo faktoru nozīmi nevar noliegt. Gan individuālā, gan sabiedriskā tiesiskā apziņa nepārprotami ietekmē situāciju valstī, šīs ietekmes sekas var būt pozitīvas, negatīvas vai diezgan neitrālas. No citas puses, arī valsts ar savām darbībām vai bezdarbību var ietekmēt indivīdu un grupu tiesisko apziņu. Nav šaubu, ka ikvienai valstij nevajadzētu distancēties no tiesiskās apziņas tematikas. Mūsdienu konteksts – globalizācija, mākslīgā intelekta attīstība, tehnoloģiskā noziedzība, klimata pārmaiņas, pandēmijas, dabas resursu jautājumi, kultūrapziņu sadursme, sociālās inženierijas pretmets – prasa izvērtu valstisku un starpvalstisku reakciju.

Lai gan jebkura indivīda sākotnējām vērtībām ir reitinga raksturs, tomēr ir iespējama šo vērtību skalas elastīga labošana, veicinot tiesisko apziņu. Ievērojama cilvēku daļa savā subjektīvā iekšējā dimensijā ne vienmēr ir spējīga veikt patiesībai atbilstošu un praktiski noderīgu analīzi, lai organizētu sabiedrisko kopdzīvi. Jāņem vērā, ka individuālais prāts un kolektīvā domāšana ne vienmēr ir izsargāta pret ārējo iedarbību [3], piemēram, pret viltus ziņām, informatīvo asimetriju, draudiem, laika ierobežojumiem un citiem faktoriem. Vienlaikus nevar noliegt un nedrīkst ignorēt arī indivīdu saprātīgumu un brīvu gribu.

Tiesiskās apziņas kontekstā mūsdienu valsts nevar izmantot risinājumus, kuri vēsturiskās attīstības gaitā sevi diskreditējuši, piemēram, likumpaklausības propaganda un sodu bargums 21. gadsimtā var dot vienīgi īslaicīgu efektu, bet ar tālejošām negatīvām sekām. Sociālās reklāmas lozungi “Ievērosim likumus!” un “Būsim godīgi!” paši par sevi ir bezspēcīgi un neefektīvi, tie jāpapildina ar reālu darbību, valstisku rīcību, konkrētiem paraugmodeļiem. Tiesiskā apziņa vienmēr tiek būvēta uz subjektīvas attieksmes (laika, telpas, cilvēka) pamata, tāpēc noturīga, pašapliecinoša tiesiskā apziņa var veidoties tikai apkārtējās realitātes neitrālas analīzes rezultātā.

Viens no valsts instrumentiem tiesiskās apziņas segmentā ir informēšana. Izpratne par to, ka indivīdiem un sabiedrībai ir jābūt informētiem par likumu saturu, ir nostiprinājusies jau pirms mūsu ēras – Babilonijas valdnieka Hamurapi likumu teksts bija iekalts bazalta kudurā, Senās Romas Divpadsmit tabulu likumi (*Leges duodecim tabularum*) bija pierakstīti uz 12 plāksnēm un brīvi pieejami ikvienam. Arī 21. gadsimtā veiktā pētījumā, analizējot saikni starp informētību un likumu izpildi, tika konstatēts, ka, piemēram, teritoriālajos apgabalos, kuros sabiedrība bija pietiekami informēta par noziedzīgiem nodarījumiem pret meža vidi, noziedzības līmenis bieži bija zemāks nekā citos apgabalos [11]. Lai gan turpinās elektronisko brīvpieejas resursu attīstība, diemžēl juridiskā informācija dažreiz ir grūti pieejama ne tikai iedzīvotājiem, kas nav juristi, bet arī profesionāļiem. Praktizējošie juristi uzsver, ka juridiskās informācijas avotu izmantošanā lielākais kavēklis ir tiešsaistes informācijas nepilnības, savukārt akadēmiskie juristi kā vienu no galvenajām problēmām min birokratizēto pieteikšanās sistēmu, lai varētu saņemt informāciju [4].

Tiesību normu jēgas izskaidrošana arī ir viens no tiesiskas valsts pienākumiem, kuru bieži pilda praktizējošie juristi – konsultāciju darbs parasti iekļauj arī skaidrošanu, kuras mērķis ir uzlabot klienta izpratni un tiesisko apziņu [14]. Tāpat arī televīzijas šovi – mākslīgi konstruētas un inscenētas tiesas prāvas – pilda ne tikai izklaidējošo, bet arī daļēji vispārīglītojošo funkciju. Divu Lielbritānijas tiesu televīzijas šovu – *Judge Rinder* (ITV, 2014) un *Judge Geordie* (MTV, 2015) – analīze liecina, ka tie ietekmē skatītāju tiesisko apziņu, pārvarot spriedzi starp likuma racionalitāti un populārās kultūras emocionalitāti [31].

Informēt iedzīvotājus par likumiem un likumu mērķiem ir valsts pienākums, kura izpilde ir arī pašas valsts interesēs. Informēšana ir svarīga un lietderīga, tomēr tās nozīmi nevajadzētu pārspīlēt.

Pirmkārt, mūsdienu sabiedrības attīstības limenī pilnīgi visus likums nav iespējams nedz izpētīt, nedz arī apzināt.

Otrkārt, likumos nav iespējams aptvert un reglamentēt visas dzīves situācijas, kurās var ievajadzēties tiesisko noregulējumu.

Treškārt, likumu nezināšana neatbrīvo no atbildības (*Ignorantia non est argumentum*).

Šie apsvērumi liecina, ka katram indivīdam ir jābūt iekšējai izjūtai par to, kas ir labi un kas ir slikti – vismaz morālajā un praktiskajā aspektā. Turklāt cilvēki, kas nav juristi, ārkārtīgi reti spēj sniegt precīzas atbildes uz jautājumiem, kādas tieši sankcijas ir

paredzētas par to vai citu noziedzīgo nodarījumu, vai konkrētā darbība ir kriminalizēta vai dekriminalizēta u. tml. Tādēļ šajā ziņā starp likuma teksta pārzināšanu un likuma ievērošanu nevar likt vienādības zīmi.

Konceptuāli var secināt, ka jebkura informēšana un izglītošana tiesību jautājumos ir vēlama un noderīga, tomēr tiesiskās apziņas veidošanā īpaša uzmanība būtu jāpievērš sabiedrības informēšanai par konkrētām lietām, parādot, ka likumiski un morāli nosodāma rīcība tiek laikus atklāta, efektīvi izmeklēta un pietiekami ātri vainagojas ar taisnīgu sodu. Šādai informēšanai ir vairākas pozitīvas funkcijas – ne tikai izglītojoša un preventīvā, bet arī pārliecināšanas.

Nihilisms *per se* un tiesiskā nihilisma problēma

Nihilisms ir uzskatu sistēma, kuras pamatā ir vispārpieņemto normu apšaubīšana un noliegums. Nihilisma koncepcija ir attīstīta 19. un 20. gadsimta vairāku filozofu darbos – Maksa Štirnera (1806–1856), Pjēra Žozefa Prudona (1809–1865), Sērena Kirkegora (1813–1855), Mihaila Bakuņina (1814–1876), Pjotra Kropotkina (1842–1921), Fridriha Ničes (1844–1900) un Martīna Heidegera (1889–1976).

Jau 1888. gadā darbā “Gadījums Vāgners” (*Der Fall Wagner*) Niče traktēja nihilismu kā slimību, kas pārņēmusi visu Vakareiropu [19]. Ničes ieskatā tieši Eiropa ir kļuvusi par nihilisma šūpulī galvenokārt tāpēc, ka nihilisma elementi ir jūtami pašās Eiropas kultūras saknēs – Senās Grieķijas filozofijā un kristietībā, turklāt īpašā eiropēiskā kultūru un tautību daudzveidības spiedze “izlādējās” vienaldzībā. Niče izšķir dažādus nihilisma posmus. Pirmais – pirmssokrāta grieķu pesimisms (dzīves un realitātes absurda apzināšanās); otrais – no Sokrāta un Platona ar kristietības starpniecību līdz 19. gadsimtam (nospēdami apstiprināt realitātes absurdu, cilvēki sākuši to devalvēt un interpretēt); trešais – “Dievs ir miris” jeb vācu valodā *Gott ist tot* (iepriekšējās koncepcijas erozija un iespējamā izzušana) [20]. Zīmīgi, ka Heidegers arī uzskata nihilismu par Rietumu metafiziskās tradīcijas piepildījumu.

No vispārīgā nihilisma izauga arī tiesiskais nihilisms, kura piekritēji apšauba, ka tiesības un pozitīvie likumi var veiksmīgi regulēt attiecības starp cilvēkiem. Tiesisko nihilismu izraisa šādi cēloņi:

- fundamentālie – nepilnības valsts politikā, pilsoniskās sabiedrības zems attīstības līmenis, tiesu sistēmas neefektivitāte;
- tiesiskie – likumu vājums, normatīvo tiesību aktu nenoteiktība, pārāk bieži grozījumi likumos, starptautisko tiesību normu neievērošana, neadekvāta atbildība par likumpārkāpumiem, tiesību normu traktējumu daudzveidība;
- organizatoriski ekonomiskie – neefektīva birokrātija, diskriminācija u. tml.;
- informatīvie – valsts pārvaldes mehānisma necaurspīdīgums, informatīvā asimetrija, vārda brīvības ierobežošana;
- sociālie – mentālās tradīcijas, zems izglītības līmenis;
- kultūrvēsturiskie – nostiprinājusies birokrātiskā sistēma, masu kultūra ar pretimnākošo pieeju nihilismam, vēsturiskās attīstības īpatnības.

Tiesiskais nihilisms sākas no domām, kas rodas indivīda apziņā, tāpēc tiesiskā nihilisma veicinošo ārējo faktoru iedarbības sekmīgums atkarīgs nevis no pašu faktoru kvalitātes vai intensitātes, bet gan no indivīda personiskajām īpašībām, no indivīda apziņas [15].

Pētot tiesisko nihilismu, jāizvairās no pirmšķietami loģiskās vēlmes automātiski traktēt jebkuru likumpārkāpuma faktu kā necieņu pret tiesībām jeb tiesiskā nihilisma izpausmi. Jāpatur prātā, ka daži likumpārkāpumi var tikt izdarīti bez nodoma vai arī īpašos apstākļos. Turklāt tiesiskā nihilisma izplatību mūsdienās iespaido postmoderna stāvoklim raksturīgie specifiskie apstākļi: arvien pieaugošais sabiedrības attīstības temps, cilvēka psihi trauslums un sarežģītība, segregācija, dzīves banalizācija, pamatvērtību izzušana, tieksme pēc nesasniedzamiem panākumiem, pārmērīgums, radikālisms, neapmierinātība ar esošo, apkārtējās realitātes pesimistiska kritika, vērtību disfunkcija un nespēja vēlēties.

Par svarīgiem tiesiskā nihilisma cēloņiem var uzskatīt arī indivīdu pārliecību par to, ka likumi netiek pildīti, kā arī psihosociālos faktorus, konkrētas valsts īpatnības (iedzīvotāju skaits, teritorija, mentalitāte), indivīdu tiesisko ideālismu (pārlietu ticību tam, ka ar normatīvo regulējumu ir iespējams atrisināt jebkādas problēmas). Kā vienu no svarīgākajiem cēloņiem, zināmā mērā apkopojošo sākumcēloni, jāizanalizē netaisnīguma izjūta.

Netaisnīguma izjūta kā tiesiskā nihilisma cēlonis

Katram indivīdam ir sava taisnīguma izjūta, lai arī cik kļūdaina tā būtu. Šī izjūta cilvēka prātā ir pastāvējusi jau kopš neatminamiem laikiem gan divpusējās, gan arī grupas attiecībās. Zīmīgi, ka izpratne par taisnīgumu ir ne tikai pieaugušajiem, bet arī bērniem. 2018. gadā publicētā pētījuma rezultāti liecina, ka bērnu juridisko izpratni var noskaidrot, izmantojot digitālās spēles. Konstatēts, ka bērni vēlas paust savu viedokli par jautājumiem, kas viņus satrauc, bet īpaši spēcīga ir bērnu attieksme pret dzimumu līdztiesību [30]. Vēl jo vairāk, arī dzīvnieki konceptuāli ir spējīgi izpildīt dažus taisnīguma priekšnoteikumus (apzinātu rīcību, noteikumu ievērošanu). Tāpat pastāv sociālo dzīvnieku taisnīguma telpa, tomēr tā ir diezgan ierobežota [6] salīdzinājumā ar cilvēku bagātīgo taisnīguma kultūru.

Pieredzētā taisnīguma un netaisnības izjūta ir universāla visiem cilvēkiem. Nav šaubu, ka taisnīguma izjūta ir atkarīga no individuāliem neirokognitīvajiem, vides, sociāli strukturālajiem un kultūras faktoriem, kas ietekmē katras personas uztveri, vērtību sistēmu un attīstību, tomēr taisnības izjūta vienlaikus ir arī jebkuras sabiedrības būtiska sastāvdaļa – visas sabiedrības atzīst empātijas un taisnīguma izjūtas trūkumu indivīdu vidū. Tādēļ ir jāveic pasākumi, lai aizsargātu sabiedrību no darbībām, kas izjauc taisnīguma līdzsvaru [16].

Jau vairākas tūkstošgades viens no taisnīguma līdzsvara ietvariem ir tiesību normas. Atbilstīgi Dabisko tiesību teorijai taisnīgums izriet no principiem, kas ir ontoloģiski nošķirti no likumiem, un tikai šo principu ievērošana var radīt taisnīgumu. Tomēr dažādu apstākļu dēļ likumdevēji brīžiem izstrādā likumus, kuru mērķus lielākā daļa cilvēku uztver

kā netaisnīgus. Dažreiz taisnīga mērķa sasniegšanai likumos ir paredzēti neatbilstoši līdzekļi. Šādos gadījumos indivīdi var saskarties ar valsts pavēlēm vai aizliegumiem, kas ir pretrunā ar viņu taisnīguma izjūtu [5]. Šī ir likumdevējam bīstama situācija, jo spēcīgā reakcija uz netaisnību var izraisīt sabiedrības protestus un masu nemierus, respektīvi, gan valsts varas, gan likumu leģitimitāte var tikt apšaubīta.

Lai novērstu šo varbūtību, jāatceras, ka, semiotiski vērtējot, taisnīgumu veido sabiedrība un taisnīgums cirkulē, izmantojot dažādus saziņas kanālus, piemēram, tiesnešus, kuru rīcības modeļi ir atkarīgi no visai šaurām manevrēšanas iespējām [18].

Vairāki Latvijas Republikas likumi satur norādes uz tiesisko apziņu vai taisnības apziņu. Latvijas Republikas Civillikuma 5. pantā paredzēts, ka gadījumos, kuros lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem. Administratīvās atbildības likuma 94. pantā noteikts, ka amatpersona, augstāka amatpersona un tiesa pierādījumus novērtē pēc savas iekšējās pārlicības, kas pamatota ar vispusīgi, pilnīgi un objektīvi izpētiem visiem administratīvā pārkāpuma lietas apstākļiem to kopumā, pēc likuma un tiesiskās apziņas.

Protams, attiecībā uz tiesnešu profesionālo tiesisko apziņu tiek izvirzītas plašas prasības: disciplīna, atbildība, autonomija, augsta personīgā morāle un laba profesionālā sagatavotība. Tomēr ne mazāk svarīgi ir nodrošināt, lai birokrātiskā formālisma labā vai politiskās konjunktūras labā tiesnešu tiesiskās apziņas attīstības tendences neupurētu nedz viņu neatkarību, nedz taisnīguma principu. Tiesnešu tiesiskais nihilisms, līdztekus likuma burta fetišismam, var katastrofāli mazināt iedzīvotāju uzticību valsts varai. Īpaši bīstama situācija ir tad, ja veidojas satraucoša neatbilstība, ar kuru juristi profesionāli pastāvīgi saskaras, proti, starp viņu "pareizo" likumdošanas ideālu "taisnīgumu" un praktisko ikdienas realitāti, kurā viņiem jāpiedalās [29].

"Stingrās rokas" un represīvo metožu piekritēji uzskata, ka tiesiskais nihilisms neeksistē, ja cilvēks pārzina likumus un viņam ir izdevīgāk šos likumus ievērot nekā pārkāpt. Tomēr šāda pieeja skar tikai ārējās, formālās indivīda izpausmes, bet nemaz netiek pievērsta uzmanība dziļākiem slāņiem – cilvēka dzīves jēgas kodolam, vērtību orientācijai u. c.

Padarīt sodus nežēlīgi bargus nav liela māksla, tomēr šāda pieeja veicina netaisnības izjūtu plašās sabiedrībā aprindās. Siko zagļu sodīšana ar 20 gadu cietumsodu un vienlaikus augsta ranga personu likumpārkāpumu ignorēšana radītu sprādzienbīstamu situāciju jebkurā sabiedrībā. Tiesisko nihilismu nevar izskaust ar represijām. Tieši otrādi – taisnīgs, samērots un, vissvarīgākais, nenovēršams sods ir viens no priekšnosacījumiem tiesiskās apziņas veicināšanai.

Taisnīguma izjūta kā svarīgs tiesiskās apziņas priekšnoteikums ir analizējama arī starpvalstu līmenī. Ja individuālajā līmenī noziegumu upuri, vismaz teorētiski, var cerēt, ka taisnīgums tiks atjaunots, neatkarīgi no vainīgās personas statusa sabiedrībā, tad starpvalstu attiecībās *veto* tiesības ANO Drošības padomē *a priori* devalvē vienīgo tiesisko līdzekli gadījumā, ja vainīgā puse ir kāda no piecām lielvarām.

Līgumtiesību pamatbalsti ir brīvība, tiesiskums un ekonomiskā efektivitāte, tomēr arī līgumattiecībās taisnīgumam ir nozīmīga loma. Taisnīgums līgumattiecībās var izpausties vairākos principos, to skaitā taisnīgumā kā vienlīdzīgā apmaiņā, godīgās likmēs, piemērotā termiņā, pienācīgā izpildē u. c. [22]. Katrs no šiem elementiem ne tikai reaģē uz atšķirīgu sociālā taisnīguma izjūtu, bet arī palīdz izskaidrot līguma normas. Kontrahentu iepriekšējā vienošanās, kas pausta kā brīva griba, palielina indivīda vēlmi ievērot normu, kuru ievēros arī citi darījuma dalībnieki. Eksperimentālie dati parāda fundamentālas izmaiņas dalībnieku uzvedības modeli atkarībā no minētā nosacījuma izpildes: lielākā daļa eksperimentā iesaistīto dalībnieku ievēroja taisnīgas dališanas noteikumus, par kuriem viņi bija vienojušies saziņā pirms spēles uzsākšanas. Turpretī, ja šādas vienošanās nebija, eksperimenta dalībnieki uzvedās egoistiskāk [28]. Savstarpējā sadarbībā parasti tiek atbalstīts sadales princips, kas ir visizdevīgākais pašam dalībniekam, kura ieguldījums noteica grupas panākumus, – vairāk nekā 60 % subjektu atbalstīja sadales shēmu, kas bija subjektīvi taisnīgāka [21], bet objektīvi zemāka par Pareto aksiomātisko optimitāti.

Aprakstītie tiesiskā nihilisma problēmjautājumi ir cieši saistīti ar indivīda taisnīguma izjūtu ģimenē, izglītības iestādēs, komandas darbā u. tml. Taisnīguma izjūtu izglītības iestādēs, un līdz ar to tiesisko apziņu, būtiski ietekmē pieci faktori:

- izglītības pieejamība, tajā skaitā resursu piešķiršana piekļuves realizēšanai;
- pieejamo mācību vietu sadales process;
- mācību metodes;
- zināšanu novērtēšana;
- pedagogu un izglītojamo attiecības [25].

Lai ieskicētu kāda no šiem elementiem praktisko iedarbību, jāpievēršas, kaut īsumā, zināšanu novērtēšanas ietekmei uz taisnīguma izjūtu un tiesiskās apziņas stiprināšanu. No vienas puses, vērtēšana standartizētā hierarhiskā skalā (parasti skaitliskā veidā) ir institucionalizēts līdzeklis akadēmiskā snieguma novērtēšanai, bet, no otras puses, vērtēšana ietekmē indivīda paštēlu, motivāciju, cerības un turpmāko uzvedību, kā arī lēmumu izstāties no izglītības iestādes vai otrādi – sekmīgi pabeigt studiju procesu. Izglītojamo grupās pedagoga novērtējums rada zināmu statusa hierarhiju, ietekmējot izglītojamā pieņemšanu un akceptēšanu, draudzības veidošanos un izglītojamā popularitāti. Visbeidzot, vērtēšanai ir arī latentā ietekme: tā ietver sevī svarīgas vērtības un uzvedības normas, kas dominē plašākā sabiedrībā. Šajā ziņā “negodīga novērtēšana” ne tikai palielina netaisnības sajūtu izglītojamo vidū, bet arī var ietekmēt viņu pasaules uzskatus. Ja faktiskais pedagoga novērtējums sakrīt ar izglītojamā gaidīto novērtējumu, rodas iekšējā taisnīguma izjūta. Turpretī, ja starp faktisko un sagaidāmi pelnīto atzīmi ir plaisa, veidojas netaisnības sajūta [27]. Empīriski ir apliecināts, ka relatīvā taisnīguma izjūta skolā pozitīvi ietekmē liberālo demokrātisko orientāciju un uzticēšanos cilvēkiem un formālajām institūcijām. Turklāt skolā procesuālā taisnīguma izjūta palielina šos pozitīvos efektus un demokrātiskas ievirzes gadījumā arī mijiedarbojas ar instrumentālo taisnīgumu un pastiprina tā ietekmi [26].

Pētījums, kurā bija apkopoti 13 000 devīto klašu skolēnu ziņojumi piecās valstīs, apliecina, ka skolotājiem ir liela ietekme uz jauniešu taisnīguma izjūtu un principiem, kurus viņi piemēro, izlemjot, vai kaut kas ir taisnīgs. Turklāt šie rezultāti ir stratificēti skolēnu un ģimenes kontekstā diezgan vienādi visās valstīs [12]. Uzticēšanās ir būtiska iezīme demokrātiskas pilsoniskās sabiedrības attīstībā – skolēni, kuriem šķiet, ka viņu skolotāji pret viņiem ir izturējušies taisnīgi, būs tādi, kuriem varēs uzticēties [24]. Izglītojamiem, kuri savus pedagogus uztver kā taisnīgus, ir tendence atturēties no vardarbības un vairāk iesaistīties ārpusstundu pasākumos un brīvprātīgo organizācijās [23]. Vecāki atzīst, ka sociālā integrācija pozitīvi ietekmē bērnus pilsoniskās izglītošanas jomā [10]. Tiesisko apziņu veicina arī izglītojamo saskarsme praksē – kopīgas spēles, komandas darbs, sporta sacensības – tā ir vide, kurā izglītojamie var iepazīties ar pareizu, godīgu izturēšanos spēles laikā, pārliecināties, ka noteikumi ir jāievēro. Saprotams, ka godīgas spēles izpratni var panākt praktiskajā mācību procesā, nevis ar kampaņām, vēstījumiem, sankcijām vai vienkāršu teoretizēšanu par morāli. Tiesisko apziņu veicina arī piederība pie pozitīvi autoritatīvas apvienības, piemēram, universitātes. Ir pierādīts, ka studentu identificēšanās ar universitāti veido saikni starp taisnīguma izjūtu un uzvedību [9]. Tas viss ļauj secināt, ka tiesiskais nihilisms palielinās, pieaugot netaisnīguma izjūtai, un otrādi. Valstīs, kuru iedzīvotāji ir apmierināti ar valsts struktūru darbību, ar sociālo jautājumu risinājumiem, ar savstarpēju cieņpilnu komunikāciju, noziedzības līmenis ir zemāks nekā citur.

Viens no iespējamiem iebildumiem pret tiesiskās apziņas sasaisti ar taisnīguma izjūtu ir uzskats, ka dabisko tiesību doktrīna, kas ietver taisnīgumu kā pārlikumisko kritēriju, pati par sevi var veicināt tiesisko nihilismu. Atbilstīgi šim uzskatam atziņa, ka eksistē jebkādi pārlikumiskie kritēriji (taisnīgums, demokrātiskās vērtības, humānie apsvērumi), var veicināt necieņu gan pret rakstīto likumu, gan arī veicināt tiesisko nihilismu. Šīs pozīcijas piekritēji uzskata, ka “tiesisko likumu” un “prettiesisko likumu” norobežojošie kritēriji ir visai neskaidri un neprecīzi, ka tie pieļauj subjektīvus traktējums un paver iespējas jebkuru likumu uzskatīt par prettiesisku. Šādam viedoklim nevar piekrist, jo tajā tiek pielīdzināti saturiski dažādi jēdzieni – tiesiskā apziņa un cieņa pret rakstītiem likumiem (neatkarīgi no šo likumu satura). Par šādas pielīdzināšanas sekām var pārliecināties, izpētot Nirnbergas Starptautiskā kara tribunāla secinājumus, kuri ļauj atsegt idejisku pamatkodolu: tiesiskā apziņa nav akla likumpaklausība. Tiesiskā apziņa “apzinās”, ka likumiem ir jābūt taisnīgiem un pamatotiem. Tiesiskā apziņa “saprot”, ka gadījumos, ja likums runā pretī cilvēktiesībām vai vispārējiem tiesību principiem, likumam ir jāatkāpjas. Visbeidzot, tiesiskā apziņa “nebaidās” pateikt: “Ja likums nav taisnīgs, tas vispār nav likums” (latīņu val. *Lex iniusta non est lex*; angļu val. *An unjust law is no law at all*).

Secinājumi

Jautājums par tiesisko apziņu un tiesisko nihilismu skar ne tikai rakstītus likumus un to ievērošanu. Šis jautājums ir saistīts arī ar tādiem konceptiem kā cieņa un pašcieņa, laime un bailes, patiesība un taisnīgums, atbildība un paškontrolē. Tiesiskās apziņas traktējums pēc formulas “tiesību normu pārzināšana un ievērošana” ir pārāk šaurs. Var izvirzīt pieņēmumu, ka tiesiskā apziņa visdziļākajos pirmsākumos ir instinktīvā griba pēc taisnīguma.

Tiesiskā apziņa vienmēr tiek būvēta uz subjektīvas attieksmes pamata, tāpēc noturīga, pašapliecinoša tiesiskā apziņa var veidoties tikai apkārtējās realitātes neitrālas analīzes rezultātā. Represīva sodīšana, draudi, apspiešana un propaganda nevar mazināt tiesisko nihilismu. Tieši otrādi, atsakoties no valsts pārākuma principa un pārmērīgas birokratizācijas, vajadzētu panākt, lai cilvēki brīvprātīgi respektētu valsts struktūras un uzticētos valstij. Uzticība ir leģitimitātes pamats, bet uzticība valsts varai rodas tikai tad, ja valsts vara ir kompetenta, saprātīga, lietderīga, efektīva un taisnīga. No atziņas, ka leģitimitāte ir ne tikai likumība, bet arī uzticība, izriet secinājums, ka netaisnīguma izjūta veicina tiesisko nihilismu.

Tiesiskās apziņas un tiesiskā nihilisma problēma cieši saistīta ar subjekta taisnīguma iekšējo izjūtu, kas veidojas nepārtraukti – ģimenē un skolā, darbavietā un plašā sabiedrībā, mikrolīmenī un līdzdalības procesos. Svarīgi, lai paša indivīda priekšstatī un pieredze liecinātu, ka paškontrolē un tiesiskā apziņa ir pareizā, labā un modernā dzīvesveida neatņemamas sastāvdaļas.

Legal Consciousness and Legal Nihilism

Abstract

The purpose of this research is to identify peculiarities of legal consciousness and Legal nihilism. It is an active research field attracting growing numbers of scholars worldwide. In order to have a clear understanding of the practical and legal implications of the topic, a more than usually detailed summary of the extensive and complicated findings is needed. The author of the paper explores relevance of self-esteem, happiness and fear, truth and justice, responsibility, and self-control in the context of these issues separately. It can be assumed that legal consciousness in its deepest beginnings is the instinctive will of justice. Legal consciousness is always formed on the basis of subjective attitude; therefore, a lasting, self-affirming legal consciousness can be formed only as a result of neutral analysis of the surrounding reality. Repressive punishment, threats and propaganda cannot undermine legal nihilism. On the contrary, by abandoning the principle of state supremacy and excessive bureaucracy, people should be

able to respect state structures and trust the state on voluntary basis. Trust is the basis of legitimacy, but trust in state power arises only when state power is competent, reasonable, effective and fair. Sense of injustice promotes legal nihilism. The problem of legal consciousness and legal nihilism is closely related to the subject's inner sense of justice, which is constantly evolving within the family and at school, in the workplace and in general public, at the micro level and in participatory processes. It is important that the individual's own perceptions and experiences show that self-control and legal awareness are integral parts of a correct, good and modern lifestyle.

Keywords: legal consciousness, justice, legal nihilism.

Literatūra

1. Aidinlis, S. (2019). Defining the 'legal': Two conceptions of legal consciousness and legal alienation in administrative justice research. *Journal of Social Welfare and Family Law*. 41(4), 495–513. Iegūts no: doi:10.1080/09649069.2019.1663024
2. Arsenovich, R. Y., Abdurazakov, A. A., Abolmasova, T. E., Kuchenev, A. V., & Khvan, T. S. (2019). The convergence of religious legal consciousness in the context of global migration processes. *Journal of Law, Religion and State*. 7(3), 337–364. Iegūts no: doi:10.1163/22124810-00703004
3. Benvenuti, A. (2016). Evolutionary continuity and personhood: Legal and therapeutic implications of animal consciousness and human unconsciousness. *International Journal of Law and Psychiatry*. 48, 43–49. Iegūts no: doi:10.1016/j.ijlp.2016.06.001
4. Bhardwaj, R. K. (2019). Development of online legal information system: Lawyers' perceptions. *DESIDOC Journal of Library and Information Technology*. 39(2), 131–139. Iegūts no: doi:10.14429/djlit.39.2.13860
5. Carbonara, E., Parisi, F., & von Wangenheim, G. (2012). Unjust laws and illegal norms. *International Review of Law and Economics*. 32(3), 285–299. Iegūts no: doi:10.1016/j.irl.2012.03.001
6. Christen, M., & Glock, H. (2012). The (limited) space for justice in social animals. *Social Justice Research*. 25(3), 298–326. Iegūts no: doi:10.1007/s11211-012-0163-x
7. Chua, L. J., & Engel, D. M. (2019). Legal consciousness reconsidered. Iegūts no: doi:10.1146/annurev-lawsocsci-101518-042717
8. Davis, D. R., & Nemec, J. (2016). Legal consciousness in medieval Indian narratives. *Law, Culture and the Humanities*. 12(1), 106–131. Iegūts no: doi:10.1177/1743872112443762
9. Di Battista, S., Pivetti, M., & Berti, C. (2014). Engagement in the university context: Exploring the role of a sense of justice and social identification. *Social Psychology of Education*. 17(3), 471–490. Iegūts no: doi:10.1007/s11218-014-9255-9
10. Fabris, M. T. R. (2018). Social inclusion: Views of teachers and parents about the social mixture in their schools. [Inclusión social: Miradas de los docentes y apoderados frente a la mixtura social en sus escuelas]. *Estudios Pedagógicos*. 44(3), 217–234. Iegūts no: doi:10.4067/s0718-07052018000300217
11. Gençay, G., & Mercimek, A. (2019). Public consciousness and influence of law on forest crimes: Insights from kastamonu, turkey. *Forest Policy and Economics*. 106. Iegūts no: doi:10.1016/j.forpol.2019.101978

12. Gorard, S. (2011). The potential determinants of young people's sense of justice: An international study. *British Journal of Sociology of Education*. 32(1), 35–52. Iegūts no: doi:10.1080/01425692.2011.527721
13. Horák, F., & Lacko, D. (2019). New contributions of multidisciplinary and empirical approach to legal consciousness. *Lawyer Quarterly*. 9(3), 248–261.
14. Kirwan, S. (2016). The UK Citizens Advice service and the plurality of actors and practices that shape “legal consciousness”. *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*. 48(3), 461–475. Iegūts no: doi:10.1080/07329113.2016.1235770
15. Kriviņš, A. (2013). *Korupcijas būtība, cēloņi un sekas*. 7. starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Daugavpils: Daugavpils Universitāte.
16. Laughlin, C. D. (2015). Justice: A neuroanthropological account. In: *Handbook of neuroethics*. Iegūts no: doi:10.1007/978-94-007-4707-4_135
17. Matta, J. P. (2016). Neighbors don't do that to each other. The sense of justice and community within the framework of an institutional mechanism for conflict management. *Antipoda. Revista de Antropología y Arqueología*. 24, 55–71. Iegūts no: doi:10.7440/antipoda24.2016.04
18. Moya Vargas, M. F. (2018). Sense of justice and criminal procedure. [Sentido de justicia y proceso penal]. *Utopía y Praxis Latinoamericana*. 23(Extra1), 50–63. Iegūts no: doi:10.5281/zenodo.1772686
19. Niče, F. (2013). *Gadījums Vāgners: mūziķa problēma*. Rīga: Biedriba “Ascendum”.
20. Nietzsche, F. (1959). *Der Wille zur Macht Versuch einer Umwertung aller Werte*. Stuttgart: Kröner.
21. Ohtsubo, Y., Kameda, T., & Kimura, Y. (1996). When a sense of justice hinders social efficiency: Pareto axiom revisited. *Shinrigaku Kenkyu*. 67(5), 367–374. Iegūts no: doi:10.4992/jjpsy.67.367
22. Rakoff, T. D. (2016). The five justices of contract law. *Wisconsin Law Review*. 4, 733–796.
23. Resh, N. (2010). Sense of justice about grades in school: Is it stratified like academic achievement? *Social Psychology of Education*. 13(3), 313–329. Iegūts no: doi:10.1007/s11218-010-9117-z
24. Resh, N. (2013). Grades and sense of justice about grades: The gender aspect. Academic achievement: Predictors, learning strategies and influences of gender. *Academia.edu*. Iegūts no: https://www.academia.edu/9937116/Grades_and_Sense_of_Justice_about_Grades_The_Gender_aspect
25. Resh, N. (2018). Sense of justice in school and social and institutional trust. *Comparative Sociology*. 17(3/4), 369–385. Iegūts no: doi:10.1163/15691330-12341465
26. Resh, N., & Sabbagh, C. (2016). Justice and education. In: *Handbook of social justice theory and research*. Iegūts no: doi:10.1007/978-1-4939-3216-0_19
27. Resh, N., & Sabbagh, C. (2014). Sense of justice in school and civic attitudes. *Social Psychology of Education*. 17(1), 51–72. Iegūts no: doi:10.1007/s11218-013-9240-8
28. Sacconi, L., Faillo, M., & Ottone, S. (2011). Contractarian compliance and the ‘sense of justice’: A behavioral conformity model and its experimental support. *Analyse und Kritik*. 1, 271–310.
29. Tata, C. (2010). A sense of justice: The role of pre-sentence reports in the production (and disruption) of guilt and guilty pleas. *Punishment and Society*. 12(3), 239–261. Iegūts no: doi:10.1177/1462474510371734
30. Watkins, D., Law, E. L., Barwick, J., & Kirk, E. (2018). Exploring children's understanding of law in their everyday lives. *Legal Studies*. 38(1), 59–78. Iegūts no: doi:10.1017/lst.2017.8
31. Wood, H. (2018). From Judge Judy to Judge Rinder and Judge Geordie: Humour, emotion and ‘televisual legal consciousness’. *International Journal of Law in Context*. 14(4), 581–595. Iegūts no: doi:10.1017/S1744552318000253